

Párisi levél.

Páris, 1893. sept.

(Hyacinthe atya hagyománya. — A francia protestánsok munkássága a XIX-ik százban, közölve a Chicagói világiállítás alkalmából. (Les ouvres du Protestantisme francais au XIX. siècle). I. köt. Páris, Fischbacher.)

Miután Loyson Hyacinthe a párisi gallican egyházban való minden teendőjével felhagyott, saját kifejezése szerint, lelkiismerete és Isten elé állott, mintha a halál pillanatában lett volna, és még egyszer vallomást tett azokról az elvekről, melyeknek életét szentelte. Az általa közölt kis munkának, három része van. A két első már ismeretes: az ő tiltakozása az 1870-iki zsinat ellen és levele a maga házasságáról. A harmadik rész címe: „a halál előtt“, mely így is kezdődik: „Ez az én véghagyományom.“ Sajátságos, és azt is mondhatjuk szerencsés véletlen, hogy a mikor e munka megjelent, ugyanazon a héten adattak ki francia nyelven a „Levelei és nyilatkozatai“ a híres müncheni tanár Doellinger abbénak, Hyacinthe barátja és tegyük hozzá, a munkában társának. Ezt egyébiránt megfordítva is mondhatjuk, és épp annyi joggal, t. i. hogy Hyacinthe volt a Doellinger társa. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy mindkettő ugyanazon ügyért munkált a maga külön adománya szerint. Tehát természetes, ha itt egymás mellett említettnek a nagy német tudós és a francia szónok. Mindkettő ugyanazon téves feltevésben volt, midőn azt hitték, hogy a római egyházat lehet reformálni; mindkettő megütközött a pápai csalahatalmanság elvén, és tiltakozott ellene; s mindkettő ugyanazon megpróbáltatásokon ment át, és ugyanazon anathemákat vonta magára; mindkettő állhatatos volt hitében és kitartott az utolsóig. E két férfi az ó-katholicismusnak két nagy alakja. Mindazonáltal nem akarom itt Doellinger leveleit is ismertetni, melyeket Bonet-Maury tanár fordított le, hanem csak Hyacinthe legújabb nyilatkozatait.

Ez előlegezett véghagyomány nagyszerű nyelven van írva, mint a hogy az ex-carmelita mindig irt és beszélt. Bárminő kifogást

lehet tenni Hyacinthe-al szemben, de azt nem, hogy ő nem volt őszinte. Lehet, hogy ő gyakran csalódott, de a mit tett, azt mindig lelkiismerete szabadságával és őszinteségével tette. Nála nem található semmi számítás, semmi alkuvás, csak az igazság szüksége, a nélkül, hogy annak a következményei nyugtalanították volna. Sőt az sem bizonyos, hogy vajon számot vetett-e mindig a következményekkel, melyek az általa felállított elvekből folyhatnak. Ugy látszik, hogy a logikára nem igen nézett, a mint ezt vég hagyományából látni fogjuk. Minthogy a katolikus dogmákhoz ragaszkodott, csodálni lehet, hogy mit irt ebben. Ehez hasonlót egy korábbi iratában sem lehet találni. És ez különös érdekességet kölcsönöz iratának. De vegyük rendre. Említettem szabadelvűségét. „Tizenhatsz éves koromban, hogy pap legyek, elszakasztottam magamat mindattól, a mit e világon szerettem, s a miről álmodtam. Harmencz éves koromban, hogy barát legyek, elhagytam St.-Sulpice-t, a papok e komoly és kedves családjának helyét. Tizenkét évvel később, feladva sok őszinte, de fájdalmas illúziót, megszakítottam hitazonoki pályámat akkor, midőn teljes siker, mondhatom, fény kísért; leszálltam önkéntesen a Notre-Dame szószékéről, hogy harcoljak nyíltan a legrosszabb caesarismus, a pápai ellen, és a legrosszabb illúsió, a baráti rendszer tökéletessége ellen. Kiátkoztak, de én azért katolikusnak maradtam. A pápa elkülöníthet a látható egyháztól, a mely felett uralkodik, de nem a láthatatlantól, melynek Krisztus a feje. Én a végsőig mentem a keresztény szabadság igénylésében és kiátkozásom után három évre megnősültem, papnak maradva. E napon tettem életem legkövetkezetesebb, legbátrabb, s mondhatom a legkeresztényiebb cselekedetét. Hogyha újra kellene kezdenem az életet, ugyanazon lelki állapotok és ugyanazon külső körülmények közt, csak azt ismételném, a mit tettem. Bizalommal viselem a felelősséget a legfőbb bíró törvényzéke előtt.“

Ime a szív teljes őszinteségével felmutatva a mult csalfa képei. Ime a becsületes lelkiismeret, mely ellenállhatatlan vonzást érez a szabadság iránt, és a mely a papságban a barát-állapotot tartja a tökéletesség példányának, s ime egy élet tapasztalata után ugyanaz a lelkiismeret arra jön, hogy keserűséggel azt kiáltsa, hogy mindez csalódás, hazugság, de reményét nem veszve, ekkor az igazságot egy más életben keresi, szakítva a társadalommal, a hol élete lefolyt. Bizonyos nagyszerűséget nem lehet ez élettől megtagadni. Sokan a kik így kezdettek, az uton megállottak, vagy visszafelé mentek.

Miután Loyson Hyacinthe így csalódásait és keserőségeit felmutatja, tovább folytatva azt mondja, hogy minden dolgon felül helyezte hazájának és egyházának szeretetét. A következő lapokon Franciaországhoz azt az intést intézi, hogy őrizzék meg a positivismustól és atheismustól. Azután valódi ékesszólással a róm. kath. egyházról szól, melyet azzal vádol, „hogy a lelkekben kioltotta a lélekben és igazságban való imádást, melyet az isteni alapító örökségképpen hagyott számára, mint az ő vallásának lényegét, és azt gyermekes szertartásokkal, tarka-barka legendákkal helyettesítette, és bucsujárásokkal, ez annyira népszerű dolgokkal, hogy azok inkább pogányok.“ Beszél a munkáról, melyet az őskereszténységhez való visszatérésre nézve tett, az egyházközségekről, melyeket ő alapított, egyet Genfben, egyet Párisban. . . Valószínű, hogy csalódásnak fog bizonyulni a mit ő az ő-katholicismus, vagy a mint ő kifejezi, a gallican catholicismus jövőjére gondol. Például a mikor úgy látja, hogy a gallicanok és liberalisok sokkal nagyobb számmal vannak a francia katolikusoknál, mint látszik, és hogy szerencsésnek tartaná rájuk nézve, ha a Concordatum eltöröltetnék. Valóban csodálni lehet, hogy ő így hiteti magát, mikor a tapasztalat eléggé megmutatta, hogy magában Párisban sem tud a gallican egyház a maga forrásaiból megélni. Az istentiszteletek gyakorlása? Mikor ő végzi, mindig nagy számú hallgatóság van, de vajjon, úgy lesz-e, ha más hitszónok lesz. Több mint valószínű, hogy maga is úgy látja, bár nem beszélheti, hogy a párisi egyház mindenekfelett az ő alapítóján nyugszik, és hogyha ő már nem lesz, nem bizonyos, hogy fen fog maradni, annyira, hogy azt a hollandi jansenista egyháznak a gondjaira is bízta. De a legérdekesebb része Hyacinthe atya vég hagyományának, kétség kívül, az utolsó, hol a francia katolikus egyház reformjáról beszél, mely reformnak „ő is akar szentelni néhány évet, mely neki még e földön adatik“. Nagy meglepetést kellett hogy előidézzon a katolikusoknál, maguknál a gallicán katolikusoknál, kik Hyacinthe atyát követik és szeretik, a vég hagyományába foglalt theologiai eszméinek olvasása. Némelyek azt mondták erre, „hogy Hyacinthe atya úgy látszik arra az álláspontra ment át, mit a vallási evolutio iskolájának lehetne nevezni.“ Mi magunk mindenestre távol állunk a kitűnő hitszónok által ott kifejezett dogmatikai eszmék legnagyobb részétől. Nem akarja, hogy az ember úgy álljon a mult mellett, mintha a kereszténység lenne az utolsó szó. Ugy látszik tehát a kijelentés nem végződött bé, nem teljes. A judeo-keresztény mult csak kiindulás pont, de a megérkezés pontja az más. „Az első ke-

keresztényeknek, ez egyszerű és tanulatlan embereknek s maguknak az apostoloknak is, kik számosan voltak, az Isten nem jelenthetett ki oly igazságokat, melyeket ily kiadású emberek el nem hordozhattak... Mi meg fogjuk őrizni Izrael prófétáinak és a kereszténység apostolainak beszédeit, mind a két szövetség ihletett szentjeinek tanításait, de többé nem fogjuk összezavarni, a mint azt oly gyakran tették, az Isten ígését az emberi hozzáadásokkal, melyeket a józan kritika naponta felfedez. Bizonyára Isten beszélt az emberekhez, de más emberek által beszélt, kik egy mivoletlemebb fajhoz, s hasonlíthatatlanul alantabb álló, s némelyek épp barbar korszakhoz tartoztak.⁴ Ez távol áll az inspiratio dogmájától, a hogy azt a katolikus egyházban tanítják. És az inspiratio eme fogalmával más dogmáknak a szilárdsága és változhatatlansága meg nem állhat, hanem módosítást kell hogy szenvedjen. És tényleg, a mint látni fogjuk, Hyacinthe atya nem is hisz többé az egyház régi dogmaiban. Tegyük hozzá, hogy ő jó utat tett meg a conciliumoktól és azok tekintélyétől. És itt nem az újabbkori conciliumokat értem, nem; hanem a régi egyetemes conciliumokat, azokat, a melyek kevéssé vagy éppen nem voltak megoszolva határozataikban.

Tovább menve, Hyacinthe atya azok ellen kel ki, a kik nem akarnak isteni kijelentést látni, csak a bibliában. Nem igaz, mondja hogy minden vallás a kereszténység kivételével értéktelen. „Végre is ne feledjük a tudományt, mely maga is kijelentés, nem kevésbé bizonyos, mint más, és mint más isteni is és emberi is egyszersmind. A különböző egyházak papságai nem vetettek számot úgy, a hogy kellett volna, és így hozzá jutottak ahhoz, hogy az ész és hit között egy sajnos, és kevésbé alapos ellenkezés teremtsék és tartassék fenn. Fontos tehát, sőt elkerülhetetlen, hogy a mi tanításaink emberi formulái és hiányosságai megjavíttassanak, hittani könyveinkben, szent történeteinkben és theologiai értekezéseinkben, hogy azok a történelmi, földtani és csillagászati, erkölcsi és politikai tudományok eredményeivel összhangba hozassanak.“ És Hyacinthe atya azonnal alkalmazza is eszméit a teremtés dogmájára, a mint azt a katolikus egyházban még most is tanítják; megmutatja a meghatározott idő és meghatározott tartam szerint való teremtés képtelenségét. Nyitva akarja hagyni a kaput a Darwin-féle egyszerű elméleteknek. Ugyanazon eszmék világánál az eredendő bűn dogmája is annyira módosul, mint a teremtésé: „Ne feledjük, hogy a bűn az Isten igazsága, mint az embereké előtt lényegesen és kizárólag személyi; mi nem taníthatjuk többé, hogy egynek a vétke beszámít-

tatik mindenkinek; mi a Genezis első lapjain nem fogunk többé mást látni, csak egy tisztán történelmi elbeszélést.“ Így van az örök büntetés dogmájával is, melyben Hyacinthe atya nem hiszen. „Nincs — mondja — örökkévaló pokol, sem ezen, sem a más világon, mert a bölcs és jó Isten ki előre látott mindent, nem adott többé vagy kevésbé hosszú időt a rosznak azért, hogy végül kihozza a jónak fényes diadalát. A dolgokban és az emberekben immanens igazságosság, ez az Isten munkája, és hogy ha ez igazságosság szigorúan bünteti az embert a siron innen és túl, ez mindig arra van, hogy a vétkeket javítsa.“ Azután a tisztán vallási és theologiai eszméről minden átmenet nélkül a társadalmi eszmére tér át lelkes szónoklatban sóhajtva a földi nyomoroknak és az emberi vétkeknek megszüntetése után. „Nyissátok ki e társadalmi poklot, minthogy a más világi ugy is zárva van, és mindig ugy marad!

Emeljétek fel a vétkeket, a foglyokat. Bátorítsátok az őszinte megtérésben, az erényben, s következőleg a becsületben való megerősödésben! Teljesítsétek végül a Mester szavát, megelőzve itt alant az Istenországában a büszke és képmutató farizeusokat!“ Végül pedig ezeket mondja: „Erkölcsi és társadalmi megújulás vallási megújulás által: ezek az én végszavaim, *verba novissima*. Az őszinte lelkek arra vannak szánva, hogy egy napon ugyanazon vallásban találkozzanak, és akkor nem lesz, ismétlem még egyszer az evangéliummal, itt vagy másutt, csak egy sereg egy pásztor alatt. Ez az én véghagyományom.“

Mindez nagyon szép és nagy szívre mutat. Ezek egy katolikustól, a milyen Loyson Hyacinthe, bátor nyilatkozatok, a melyek merészeknek látszhatnak az orthodox protentánsok nagy része előtt is. Tény, hogy Loyson Hyacinthe korábbi irataiban semmi sincs, a miből előre lehetne látni a tartalmát az ő véghagyományának. És ez új lapok, e legújabb szavak, ez egyházi eszmék előtt én csak ismét azt a kérdést teszem, a mit mindjárt elől is feltettem, hogy vajon számot vetett-e ő mindazokkal a következményekkel, melyek hasonló állításokból folynak? Szívével, jó érzékével és eszével beszélt, a nélkül, hogy törődött volna logikai számítással. De ez forradalmat jelent a catholicismusban, hogyha az a gyakorlatba viszi át az ex-carmelita eszméit. Sőt többet. A catholicismus mind mint szellemi és erkölcsi eszme, mind mint gyakorlati vallás megszűnik létezni. És nemcsak ez. Hyacinthe atya tényleg egy hierarchicuson szervezett egyházat akar pápával és püspökökkel. Hogyan nem veszi észre, hogy azzal a csekély tekintéllyel, melyet ő a mult és jövő

zsinatoknak enged, s a magyarázat ama szabadságával, melyet az egyéni lelkiismeretnek látszik adni mindarra nézve, mi a biblia tartalmát illeti: nehezen fogja a változhatlan alapot megtalálni, melyen azt a nagy épületet felemelje, a melyről álmodik. Ez tiszta csalódás az ő részéről. És ez azt mondatja velünk, hogy Hyacinthe atya eszméiben nincs összeillőség; sohase tudta levetkezni első neveltetését, a tekintélyen és formalitáson alapuló katholicismust, mely az emberi lelkiismeretet elneveli. Véghagyományában nagyon messze ment, messzebb, mint sok protestáns, s végül visszaesik az egyház római katolikus fogalmába. Ez sajnós, de kikerülhetetlen volt. Mindezek mellett is Loyson Hyacinthe műve rokonszenvet ébresztő.

— „Les oeuvres du Protestantisme francais au XIX-e siècle“, a könyv, mely e czímet viseli a chigacoi világhiállítás alkalmából jelent meg. Már az 1878 és 1889-iki francia világhiállításon is a francia Protestantismus mutatott fel műveiből. Ez évben a protestáns művek részleges kiállításától eltekintve, a francia protestantismus egészében akart Amerika előtt megjelenni és gyakorlati életéről áttekintést adni: így jött létre az a kitünő mű, melynek czímét idéztem. És a mi annak értékét növeli, hogy a bizottmány, mely erre a czélra alakult, különféle irányú emberekből állott: lutheranusokból és reformatusokból, orthodoxokból és liberalisokból, nemzeti egyházbeliekből és independensekből. A protestantismus minden árnyalatának voltak ott képviselői. És mindenik kellő figyelembe részesült a munkának fontossága szerint. A francia protestantismus oly gyakran nyújtotta a magozlásnak és civódásnak képét, hogy jól esett ez alkalommal látni, hogy egy szív és egy lélek, mikor arról van szó, hogy jótékony és áldott munkásságának bizonyítékait a külföld előtt mutassa bé. Az érdekes szövegen kívül a könyv illustratiókat is tartalmaz elsőrangú művészeinktől. A szövegbe nyomott ábrakon kívül külön képek is vannak: id. és ifj. Coquerelé, Monodé, Pressenséé, Bersieré és Coligny emléksobrái s különösen sikerültek az id. Coquerelnek Scheffer Ary festménye és az ifj. Coquerelnek Dumilatre szoborműve után készült képei. De mondjunk valamit a szövegről is. A kötetet a francia prot. egyház rövid, de alaposan irt története nyitja meg a 16-ik századtól napjainkig. Hogy a multtal kezd, ez azért van, hogy annál inkább lehessen érteni a jelen munkáját. Mikor az ember látja például, hogy mi volt a protestantismus állapota e százév kezdetén, a mikor Párisban csak egy egyházközség volt, meg kell hogy lepje az a munkásság és erély, mely a mostani kedvezőbb állapotot létrehozta. Kö-

vetkezőleg a bibliai társulatokról van értesítés. Ez egészen természetes, hogy miután az üldözött protestantismust felmutatta, annak a könyvnek a történetéről szóljon, mely az üldözötteknek fentartója és vigasztalója volt. Nagyon rendszeresen van kimutatva a különböző biblia társaságok alakulása, melyek czélul a biblia terjesztését tűzték ki. Azután meg a missióról ír a könyv, melyet a protestánsok otthon és külföldön végeztek. Egy fejezetet a lelkész-nevelés ismertetésének szentel, felmutatva a theol. intézetek fejlődését. Azután a jótékonyosság műveit ismerteti, az árva, a menedékházakat stb. A kötetet a prot. sajtóról adott ismertetés zárja bé. A protestans sajtó az utóbbi husz év alatt különösen nagy haladást tett. Jelenleg hatvan lap van a folyóiratokat is odaértve.

Csak nevek ezek, a miket ide irtam, de szükségesek voltak, hogy némi fogalmat adjak a francia protestantismusnak a Chigacoi világhiállításon való bemutatásáról. A fényesen kiállított munkából együtt láthatja a külföld a francia pretestánsok családját a haladás és erkölcsi emelkedés munkájában.

CHARRUAUD. 4

Berde Mózes.

Szül. 1815 † 1893. sept. 22.

Berde Mózes meghalt s a magyar művelődésügy egén egy fényes név vonult fel fejedelmi fénynyel.

Berde Mózes több mint fél millióra menő vagyonát az unitárius vallásközönség iskoláinak hagyta végrendeletileg.

Bámulatos élet: a legegyszerűbb a legnagyobb szerű vonásokkal.

A harminczas években egy férfi szelleme világolt e hazarészben, mint a szabadság és nemzeti újjászületés eszményképéé, ki a szabadságszeretetnek az Uj Világ fényénél gyújtott uj szövétneket. Azok között, a kiknek kebelében a szent tűz lángot fogott, és az újjáalakulás nagy eszméi iránt fogékonyságot tanusítottak, volt az ifju Berde is, ki még színről-szinre láthatta a nemzeti eléhaladás, szabadság és mivelődés emez ujkori apostolát. Egész életére ő gyakorolja a legmélyebb és legirányadóbb befolyást. Keresett ügyvéd lesz Kolozsvárt, de a mindennapi dolgok mellett, lelkét magasabb, államférfiui gondolatok foglalkoztatják. Mikor kiüt a magyar szabadságharcz, kitűnő honfitársa már nincs többé, régen poraiban nyugoszik; de a kit Erdély köznemességéből élhiv a haza, hogy szónoklataival a székely népet honvédelmi csatákra buzdítsa, hogy mesés, csodás ellenállást szervezzen: az, a kit a magyar történelem úgy irt bé arany betűkkel lapjaira: *Berde Mózes, Háromszék kormánybiztosa.*

Farkas Sándor a szabadság könyvével járult Széchenyi